

УДК 343.4

Марина Андріяшевська,
аспірант
Донецького юридичного інституту
МВС України

НЕПОВНОЛІТНІ ЯК ЖЕРТВИ ЗЛОЧИНУ ТА ЇХНЯ РОЛЬ У МЕХАНІЗМІ ЗЛОЧИННОЇ ПОВЕДІНКИ

У статті розглядаються такі поняття, як «жертва злочину», «механізм злочинної поведінки». Автор надає власне бачення ролі неповнолітньої жертви у механізмі злочинної поведінки та пропонує класифікацію неповнолітніх жертв. Особлива увага приділяється встановленню причин та чинників, що сприяють віктимізації підлітків. Автор також розглядає основні ситуації, в яких неповнолітній може стати жертвою злочину, акцентується увага на конкретних життєвих ситуаціях, які примушують неповнолітню особу стати «випадковою» жертвою.

Ключові слова: неповнолітній, механізм злочинної поведінки, жертва, злочин, віктимізація, кримінальна відповідальність, суб'єкт злочину, кримінальне законодавство.

Постановка проблеми. Останнім часом в Україні з'явилась тенденція до активізації та поширення злочинності у відношенні неповнолітніх осіб, що можна пояснити зниженням рівня життя громадян країни, що призводить до маргіналізації та деградації населення. Зневіра у правоохоронних органах, поширення кінопродукції зі сценами насильства, інформаційний вакуум, недотримання правил особистої безпеки стають основними факторами розвитку віктимності в процесі становлення та дорослішання підлітка та призводять до зростання кількості суспільно небезпечних діянь, жертвами яких стають особи до вісімнадцяти років.

Аналіз публікацій. У працях вітчизняних учених А. О. Джузи, О. М. Джузи, Є. С. Назимка, Т. І. Пономарьової, В. О. Тулякова, В. І. Шакуна висвітлюються основні питання стану злочинності стосовно неповнолітніх, а також засобів запобігання їй. Однак роль неповнолітнього у механізмі злочинної поведінки залишається малодослідженою.

Мета статті – встановити роль неповнолітньої жертви у механізмі злочинної поведінки та дати класифікацію неповнолітніх жертв злочинів.

Виклад основного матеріалу. Насильство в сім'ї є великою травмою не лише для тих, стосовно кого воно відбувається, але і для очевидців цього насильства, молодших за віком дітей. Відбувається «вторинна віктимізація», яка міститься в переживанні очевидцями насильства тих самих психологічних наслідків, що відчуває жертва [1, с. 177]. Однак не можна залишити без уваги той факт, що більшість суспільно небезпечних діянь у відношенні неповнолітніх осіб стають мож-

ливими саме завдяки певним діям чи бездіяльності з боку самої дитини. Враховуючи зазначене, вважаємо за доцільне зупинитися більш детально на розгляді характеристики неповнолітньої жертви злочину. З метою збереження логічності викладення матеріалу пропонуємо розпочати дослідження з визначення поняття «жертва злочину» та основних типів останніх.

У сучасному правовому світі поняттю «жертва злочину» віддається менша перевага, ніж його синоніму – «потерпілий від злочину». Останнє поняття закріплене в державі на законодавчому рівні – в ст. 55 Кримінального процесуального кодексу, де під потерпілим розуміється фізична особа, якій кримінальним правопорушенням завдано моральної, фізичної або майнової шкоди, а також юридична особа, якій кримінальним правопорушенням завдано майнової шкоди [2]. Ще в 1941 р. німецький кримінолог Г. фон Гентінг відзначив наявність зв'язку між злочинцем і жертвою (наприклад, взаємодія між шахраєм і обдуреним). Він виділив частину злочинності як «... процес, у якому антигромадські елементи пожирають один одного». Таким чином, дві сфери (злочинність і жертва) стають самостійними і пов'язані одна з одною, тобто потерпілий і злочинець протиставляються залежно від обставин, що виникають у суб'єктивно-об'єктивних відносинах. Не є перебільшенням те, що в низці цих відомостей дані про особу жертви мають значення не менше, ніж інформація про злочинців. Роль жертви у виникненні й розвитку ситуацій злочинів зазвичай дуже значна, тому необхідний аналіз кримінологічно значущих ролей жертв і облік усіх віктимологічних обставин як вихідної бази для

конкретних висновків і узагальнень [3, с. 71]. Однак треба звернути увагу на той факт, що у віктимології, на відміну від кримінального процесуального права, жертвою злочину може бути лише фізична особа. Отже, можна вважати, що жертва злочину у віктимології – фізична особа, яка внаслідок власних поведінкових особливостей, своєю дією або сукупністю дій спричинила або полегшила вчинення стосовно неї суспільно небезпечного діяння. Що стосується класифікації жертв, то натепер у блоці наук кримінально-правового циклу є декілька підходів до типологізації неповнолітніх, стосовно яких було вчинено суспільно небезпечне діяння.

В. О. Туляков вважає, що класифікувати жертв злочинів можна на: а) імпульсивних жертв, що характеризуються переважним несвідомим почуттям страху, пригніченістю реакцій і раціонального мислення на напади правопорушника (феномен Авеля); б) жертв з утилітарно ситуативною активністю. Добровільних потерпілих, рецидивних жертв, що в силу своєї діяльності, статусу, необачливості потрапляють у кримінальні ситуації; в) настановних жертв. Агресивних жертв, «ходячих бомб», істероїдів, провокуючих злочинця на відповідні дії зухвалою поведінкою; г) раціональних жертв. Жертв провокаторів, що самі готують ситуацію здійснення злочину і самі потрапляють у цю пастку; д) жертв із ретретистською активністю. Пасивних провокаторів, що своїм зовнішнім виглядом, способом життя, підвищеною тривожністю і доступністю підштовхують злочинців до здійснення правопорушень [5, с. 12]. Класифікація, запропонована вченим, є менш розгорнутою та, на нашу думку, не охоплює весь перелік видів жертв. У цьому контексті неповнолітніх можна віднести до імпульсивних жертв (оскільки через відсутність сталої психіки, активної розумової діяльності підлітки не завжди здатні своєчасно та правильно оцінювати ситуацію, в якій опинились), жертв з утилітарною ситуативною активністю (оскільки неповнолітні часто перебувають у певному інформативному вакуумі, через що стають необачливими) та частково – настановних жертв (оскільки часто бувають агресивними та зухвалими).

Цікавою в досліджуваному контексті є запропонована Р. Ф. Спарксом категоризація поведінки жертв злочинів, а саме: 1) пришвидшення (жертва пришвидшує або провокує поведінку злочинця, наприклад, викликає у злочинця гнів, який підштовхує до відповідної злочинної поведінки); 2) полегшення (жертва веде себе таким чином, що створює реальний ризик вчинення стосовно неї злочину, наприклад, не вивчає

угоди перед її підписанням); 3) піддатливість (часто виникає у зв'язку з рисами характеру або соціальними функціями жертви); 4) здатність (мають місце обставини, без яких неможливим було би вчинення злочину, наприклад, для того, щоб стати жертвою крадіжки автомобіля, жертва спочатку має стати його власником); 5) привабливість (приваблива особа є більш схильною до вчинення стосовно неї злочинів); 6) безкарність (ситуація, у якій злочинець передбачає, що жертва не може повідомити правоохоронні органи у зв'язку з тим, що перебуває в особливій ситуації, наприклад, є нелегальним емігрантом) [4, с. 45; 6, с. 446]. Зазначена позиція, на нашу думку, є досить розгорнутою та вдало ілюструє типи поведінки жертви злочину.

Отже, досліджені класифікації дозволили нам встановити, що до типів неповнолітніх жертв злочину необхідно віднести: 1. пасивний тип – неповнолітні, які несвідомо ставлять себе під загрозу стати жертвою злочину (підлітки, які не дотримуються правил поведінки та особистої безпеки); 2. активний тип – неповнолітні, які свідомо своїми діями ставлять себе під загрозу стати жертвою злочину (підлітки, в оточенні яких є злочинці, а також підлітки, які самі створюють сприятливу ситуацію для скоєння злочину); 3. агресивний (провокаційний) тип – неповнолітні, які своїми зухвалими діями схиляють особу до вчинення стосовно них злочину; 4. добровільний (піддатливий) тип – неповнолітні, які належать до рецидивних, «хронічних» потерпілих. Поведінка зазначених нами типів неповнолітніх жертв зумовлена низкою чинників, які входять до механізму злочинної поведінки. Отже, враховуючи те, що задля встановлення причин та наслідків віктимності неповнолітніх необхідно визначити типові ситуації, які сприяють вдалому здійсненню злочинного наміру, продовжити дослідження пропонуємо розглядом безпосередньо поняття «механізм злочинної поведінки» та визначенням його основних елементів.

Механізм злочинної поведінки може бути також визначений як механізм кримінальної поведінки злочинця (тобто його поведінки протягом кримінальної події), а також як сукупність відомостей про докримінальну, кримінальну та посткримінальну поведінку злочинця. Відповідно, залежно від обсягу інформаційного наповнення категорію «механізм злочинної поведінки» можна розуміти у вузькому і широкому сенсі. Очевидно, що ця категорія у широкому значенні збігається з категорією «механізм поведінки злочинця» [7, с. 113]. Отже, на нашу думку, під

механізмом злочинної поведінки необхідно розуміти інформативний комплекс узгоджених, взаємозалежних внутрішніх та зовнішніх явищ та процесів, а також активних та пасивних дій, які сприяють (передують та завершують) вчиненню злочину та настанню суспільно небезпечних наслідків.

Говорячи про роль неповнолітніх жертв у механізмі злочинної поведінки, А. О. Джужа та Д. М. Тичина зазначають, що для того, щоб визначити роль потерпілого в механізмі конкретного злочину, необхідно встановити: – якою мірою ситуація, що спричинила певним чином формування в злочинця рішучості вчинити злочин або містить умови, що сприяють учиненню злочину, була зумовлена поведінкою потерпілого; – яким був об'єктивний зміст ситуації, що вплинула на вчинення злочину, і наскільки адекватно потерпілий сприйняв те, що йому заподіяли шкоду; – яким чином і якою мірою потерпілий вплинув на формування особистісної установки злочинця, реалізованої у взаємодії із ситуацією в заподіянні шкоди; – які особистісні якості потерпілого зробили його більш вразливим для злочинця [11, с. 91]. Зазначені дані дозволять не тільки встановити тип віктимної поведінки неповнолітнього, а й у майбутньому її виправити. Варто зазначити, що здебільшого підлітки потрапляють у ситуацію, з якої вони виходять жертвами суспільно небезпечного діяння, внаслідок своєї необачливості, незнання, думки, що з ними не може нічого трапитися. На це розраховує й суб'єкт злочину, розробляючи алгоритм злочинних дій.

Усі ситуації, в яких неповнолітній може стати жертвою незаконного діяння, вчені поділяють на декілька видів, серед яких: 1) ситуації, у яких поведінка жертви спричиняє об'єктивну можливість учинення злочину: дії жертви, що призвели до аварійної ситуації на транспорті; всепрощення, яке дає злочинцеві змогу продовжувати злочинну діяльність; відсутність критичності, без якої шахрайство було б неможливим; 2) ситуації провокаційного характеру з негативною поведінкою жертви. У цих випадках поведінка жертви полягає в нападі, образі, приниженні, провокації, підбурюванні, загрози тощо; 3) ситуації провокаційного характеру з позитивною поведінкою жертви (наприклад, дії працівника поліції, який постраждав під час захисту третьої особи); 4) замкнуті ситуації, у яких дії жертви спрямовано на заподіяння шкоди собі самій (наприклад, заподіяння собі каліцтва з метою ухилення від військової служби, знищення власного майна тощо); 5) ситуації, у яких поведінка жертви є абсолютно нейтральною з точки зору впливу на поведінку злочинця і вчинення злочину

[11, с. 90]. Тобто, виходячи із запропонованої типологізації, можна говорити про те, що моменту найвищої точки віктимності (безпосередньо злочинний акт) передують низка факторів: віктимна поведінка (яка включає в себе сукупність взаємопов'язаних дій: **суб'єктивних** – мотивація тих чи інших дій, які роблять вагомий внесок у механізм злочину, а саме: **латентна віктимна поведінка** (тривала позиція жертви, зумовлена небажанням співпрацювати із правоохоронними органами через страх помсти з боку злочинця, зневаги в поліції, небажання завдавати шкоду злочинцеві через родинні зв'язки з ним, матеріальну залежність тощо (Б. М. Головін зазначає, що моментом виникнення стану латентності жертви є фактичне заподіяння злочинцем шкоди фізичній чи юридичній особі. Моментом припинення стану є правова легалізація постраждалої особи шляхом її встановлення та визнання потерпілим у кримінальному провадженні [12])); **рецидивна віктимна поведінка** (стійка думка про те, що світ не може існувати без злочинності, небажання дотримуватися заходів безпеки через віру у неминучість долі тощо); **недбала віктимна поведінка** (зумовлена необачністю, невіглаством, зухвалістю, а також іншими психологічними особливостями неповнолітнього) та **об'єктивних** – конкретні фактори та життєві ситуації, які спричинили вчинення злочину: **особливості особистості підлітка**: вік, стать, зовнішні дані тощо, які роблять його випадковою жертвою через особливі вподобання злочинця (має місце, коли умови, в яких вчинюється суспільно небезпечне діяння, не забезпечені поведінкою неповнолітнього: у денний час, у людному місці тощо); **конкретна життєва ситуація** (комплекс дій, які мають місце лише у даний час та у даному місці): злочин, зумовлений непередбачуваною поведінкою злочинця (наприклад, завдання шкоди дитині батьками, які перебувають у стані алкогольного/наркотичного сп'яніння тощо); злочин, зумовлений психічними захворюваннями злочинця (спонтанні гвалтівники, агресори тощо).

Варто звернути увагу на те, що, досліджуючи роль конкретної життєвої ситуації в механізмі злочинної поведінки, В. В. Пивоваров та Л. О. Мельничук зазначають, що для того, щоб конкретна життєва ситуація стала причиною вчинення злочину, важлива не лише ситуація сама по собі, а, скоріше, уявлення про неї певного суб'єкта. Так, після скоєння злочину ситуація може і не змінитися, а проблема виникла лише у свідомості особи. Суть у тому, що особа має викривлений погляд на обставини, що склалася. Це могло бути зумовлено якимось попереднім

власним негативним досвідом особи, і тепер вона намагається не допустити повторення пройденого, при цьому не розуміючи, що ситуації не є тотожними. Ще однією з причин неправильного сприйняття подій є вплив сторонніх осіб, нав'язування чужої думки, страх опинитися «в програті», не вчинивши злочин. Така особа самостійно створює критичну обстановку, навіть не розібравшись, чи є способи вирішення проблеми і чи є це проблемою взагалі. Потенційний злочинець у такому стані не може зважити усі ризики вчиненого діяння, У такому випадку ситуація є явно перебільшеною, надуманою, і лише через страх того, що законним шляхом вирішити її важко, а здобути благо непосильно, особа вибирає легший варіант – злочинний, реалізація якого вже точно створює конфлікти та негативні наслідки як для злочинця, так і для третіх осіб... Тому важливо раціонально оцінювати ситуацію, що склалася, інакше психологічний, емоційний аспект може стимулювати особу до антисуспільної діяльності [13, с. 74]. Отже, можна стверджувати, що неповнолітня жертва в механізмі злочинної поведінки може відігравати декілька ролей: **провокуючу** – пасивні або активні дії, що є визначальними чинниками у прийнятті злочинцем рішення вчинити суспільно небезпечне діяння; **випадкову** – виникнення ситуації, яка не залежить від дій/бездіяльності та поведінкових особливостей неповнолітнього; **зв'язкову** – ситуації, в яких роль неповнолітнього як жертви допомагає злочинцеві досягти бажаних наслідків; **допоміжна** – виникнення ситуації, в якій неповнолітній виступає не тільки як жертва злочину, а і як його знаряддя.

Для правильного визначення ролі неповнолітньої жертви в механізмі злочинної поведінки необхідно також враховувати низку кримінологічно значущих ланок для конкретних віктимних ситуацій, а також низки злочинів – елементів, рис, які наявні в певних підструктурах особистості потерпілого. Серед них: – соціальна установка, спрямованість, моральні якості, стосунки; – індивідуально набутий досвід, звички, рівень особистісної культури; – психічні процеси, пов'язані зі свідомістю, почуттями, емоціями, волею; – біологічно зумовлені властивості особи (темперамент, інстинкти, органічні патологічні зміни) [11, с. 94].

Висновки

Роль будь-якої жертви (не лише неповнолітнього) є однією з найважливіших ланок у механізмі злочинної поведінки, оскільки саме вона визначає можливість досягнення злочинцем кінцевої мети свого суспільно небезпечного діяння. Неповнолітній як потерпілий

має низку поведінкових ознак, які відрізняють його від дорослого та пояснюються особливостями розвитку та дорослішання й часто стають причиною недотримання банальних правил особистої безпеки. Основними складниками механізму злочинної поведінки є: поведінкові особливості неповнолітнього, виникнення злочинного умислу, активне планування злочинної поведінки, приготування до вчинення злочину, безпосередньо злочинний акт, віктимізація, отримання бажаних наслідків. Зазначені складники можуть змінювати своє місце в механізмі залежно від типу жертви, її ролі та виду злочину.

Список використаних джерел:

1. Красносельська Л. С. Віктимність неповнолітніх: сутність, значення, профілактика. Злочинність як суспільна проблема та шляхи її вирішення в Україні. Харків: Право, 2016. С. 175–177.
2. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 № 4651-VI URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.
3. Віктимологія: навч. посіб. / В.В. Голина, Б.М. Головін, М.Ю. Валуйська та ін.; за ред. В.В. Голини і Б.М. Головіна. Харків: Право, 2017. 308 с.
4. Amin S. M. Ofiara przestępstwa we współczesnych systemach prawnokarnych ze szczególnym uwzględnieniem jurysprudencji Islamu. Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 1995. 267 с.
5. Туляков В. О. Вчення про жертву злочину: соціально-правові основи : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. юр. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право». Одеса, 2001. – 38 с.
6. Марисюк, К. Б. Типи жертв злочинів. Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Серія «Юридичні науки». 2015. № 824. С. 445-448.
7. Бандурка, О. М., Литвинов О. М. Механізм злочинної поведінки. Вісник Кримінологічної асоціації України. 2016. № 3 (14). С. 110-119.
8. Дубовик О. Л. Принятие решения в механизме преступного поведения и индивидуальная профилактика преступлений. М.: Акад. МВД СССР, 1977. 125 с.
9. Механизм преступного поведения / отв. ред. В. Н. Кудрявцев. М.: Наука, 1981. 248 с.
10. Дундич Л. В. Поняття і структура механізму злочину. Форум права. 2008. № 1. С. 125–129.
11. Джужа А. О., Тичина Д. М. Роль потерпілого (жертви) в механізмі вчинення злочину. Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. 2017. № 4. С. 87–98.
12. Головін Б. М. Поняття латентної віктимізації від злочинних посягань. URL: <http://inter.criminology.onua.edu.ua/?p=21808>.
13. Пивоваров В. В., Мельничук Л. О. Роль конкретної життєвої ситуації у механізмі вчинення злочину. Карпатський правничий часопис. 2015. № 10. С. 72–78.

В статье рассматриваются такие понятия, как «жертва преступления», «механизм преступного поведения». Автор предоставляет собственное видение роли несовершеннолетней жертвы в механизме преступного поведения и предлагает классификацию несовершеннолетних жертв. Особое внимание уделяется установлению причин и факторов, способствующих виктимизации подростков. Автор также рассматривает основные ситуации, в которых несовершеннолетний может стать жертвой преступления, акцентируется внимание на конкретных жизненных ситуациях, которые заставляют несовершеннолетнего лицо стать случайной жертвой.

Ключевые слова: несовершеннолетний, механизм преступного поведения, жертва, преступление, виктимизация, уголовная ответственность, субъект преступления, уголовное законодательство.

The article deals with such concepts as: "victim of crime", "mechanism of criminal behavior". The author provides his own vision of the role of the minor victim in the mechanism of criminal behavior and suggests the classification of underage victims. Particular attention is paid to establishing the causes and factors contributing to the victimization of adolescents. The author also examines the main situations in which a minor can become a victim of a crime, focuses on specific life situations that cause a minor to become an accidental victim.

Key words: minor, mechanism of criminal behavior, victim, crime, victimization, criminal responsibility, subject of crime, criminal legislation.